

Gordon Childe "Man Makes Himself/İnsan Kendini Yarattır" adlı eserinin maddi kalıntılara dayanarak yazılı tarih öncesi dönemde "maymunun insanlaşması" sürecini ortaya koymuştur. "Tarihte Neler Oldu" da ise "insanın uygarlaşma" sürecini, ilk sınıflı toplumların ortaya çıkıp yayılışlarının tarihini anlatmaktadır. Kitabın ilk bölümünde maymunun insanlaşmasının öyküsünü özetledikten sonra; ilk uygarlığın mezopotamya'da ki beşiğinden çıkıp, Anadolu'ya, Hindistan'a, Mısır'a, Çin'e, Yunan'a ve Roma'ya kadar yayılıp gelişmesini incelemektedir. Gordon Childe'in 1941 de yazıp 1954 de gözden geçirdiği bu yapıtının 1972 ye kadar İngiltere'de 14 baskı yapmış olması, onun "klâsiklik" değerinin bir diğer kanıtıdır.

BİLİM DİZİSİ 2/2

ISBN 975741412-3

9 789757 414124

TARİHTE NELER OLDU Gordon Childe

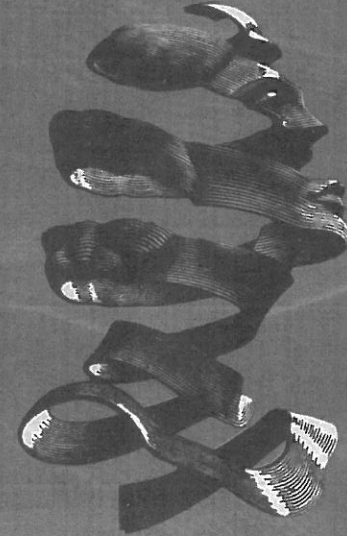
2

Gordon Childe

TARİHTE NELER OLDU

İngilizce'den Çevirenler
Mete Tunçay - Alâeddin Şenel

lerindeki keskin değişiklikler, buralarda yaşayan halkın büyük ölçüde değiştiğini yansıtır olmalı. Bu tür değişikliklerin barışçı yollarla gelmiş değişiklikler olduklarına inanmak güç. Tıpkı ılıman Avrupa'daki kadar (bak. s. 80) ve aslında, hatta daha yakınlarda, nüfusları artan halklar, diğer halkların topraklarını ellerinden alarak, nüfus fazlası aileler için bir çıkış noktası bulmak zorundaydılar. Olasılıkla, Halafîlular eski neolitik toplulukların yerini almışlardı. Halafîlular'ın yerini de al'Uba-id halkı aldı. Bu örnekte, arkeolojik "kültürler" in değişmesi, şefi dünyevi iktidar elde etmek yolunda destekleyen fetih savaşlarının eseri olmalı. Fakat bu savaşlar sonunda yenilenlerin köklerinin kazınması gerekmemiştir. Bunlardan bazıları, yerel tanrının ayin geleneğinin koruyucuları olarak yaşamlarını sürdürmüşlerse de diğerleri serfler ya da köleler haline getirilerek, öldürülmeden bırakılmış olabilirler. Öküzler ve eşekler gibi insanlar da "evcilleştirilecektir". Fetihler, yazılı tarih dönemlerinin en eski şehirlerinde varlıkları ortaya çıkarılan, sınıf bölünmesinin tohumu olmak üzere, efendiler ve köleler biçiminde ikiye bölünmüş, tabakalı toplumların doğmasına yol açmıştır.

V. MEZOPOTAMYA'DA ŞEHİR DEVRİMİ

Maden işletme, tekerlek, öküz arabası, yük eşiği ve yelkenli gemicilik, yeni bir ekonomik örgütlenişin temelleri oldular. Bu yeni ekonomik örgütleniş olmaksızın yeni maddeler lüks olarak kalacak, yeni zanaatlar kullanılmayacak, yeni buluşlar yalnızca birer rahatlık öğesi olacaktı. Akdeniz kıyılarında ve Avrupa'nın ılıman kuşağında yerleşmiş toplumlar gibi, Suriye bozkırlarında ya da İran yaylalarında, tehlikeli bir biçimde de olsa yaşayan topluluklar, tıpkı Akdeniz kıyılarında ve ılıman Avrupa'da yerleşmiş olanlar gibi, yeni taş çağı barbarlık düzeninin bütün dokusunu yeniden kurmak gibi korkutucu bir ödevi üstlenmek için, zorunlu bir gereksinme duyarsızın, hâlâ iyi kötü geçinip gidebilirlerdi. Büyük nehirlerin alüvyon vadileri daha zahmetli, fakat aynı zamanda işlenildiğinde daha büyük maddi ödüller veren bir çevre sunuyorlardı. Burada, bakır çağı köyleri, *Man Makes Himself* adlı yapıtımda daha tam olarak anlatılan süreçlerden geçerek, tunç çağı şehirleri haline gelmişlerdir.

Dicle-Fırat deltasında, bugünkü Danimarka'dan daha büyük olmayan bir toprak parçası üzerinde, antik Sümer'de (Kutsal Kitap'taki adıyla Şinar'da) bu değişim arkeolojik kayıtlarda adım adım izlenebilir. Sümer ülkesi, Basra Körfezi'nin suları üzerinde, iki nehrin yukarılardan taşıyıp getirdiği milin sahili doldurması ile, ancak yakınlarda ortaya çıkmış olan yeni bir toprak idi. Hâlâ, yer yer çıplak, çamurlu ve kumlu akarsu kıyısı şeritleri ile kesintilere uğrayan ve belli sürelerle sellerin bastığı, uzun kamışlarla dolu geniş bataklıklarla kaplı idi. Kamışlar arasındaki dolambaçlı nehir yataklarından çamurlu sular tembel tembel denize akıyordu. Fakat bu sularda balık kayınıyordu, kamışlıklar kümes hayvanları türünden yabani

kuşlar, yaban domuzu ve diğer hayvanlar ile dolu idi ve hemen hemen adım başında, her yıl düzenli olarak besleyici bir meyve ürünü veren hurma ağaçları yetişmişti.

Her iki yanındaki çorak çöllerin yanında, bu sık ormanlık, bir yeryüzü cenneti gibi görünmüş olmalı. Eğer sel suları bir kez dizginlenip kanallara alınabilir, bataklıkların suyu çekilir, çıplak nehir kıyısı şeritleri sulanabilirse, buraları bir Cennet Bahçesi haline getirilebilirdi. Toprak öylesine verimliydi ki, bire yüz almak olanağı vardı. Gerçekten, İ.Ö. 2500'lere ait belgeler, bir arpa tarlasında alınan ortalama ürünün ekilen tohumun seksen altı katı olduğuna işaret eder. O halde burada çiftçiler kolayca kendi aile ihtiyaçları üzerinde bir artı-ürün üretebilirlerdi.

Üretmek zorundaydılar da: Araç gereç için gerekli hammadde tarımsal ürünler kadar bol bulunamıyordu. Alüvyon çamuru içinden, en basit kesici aletler için bile taşlar veya çakmaktaşları çıkarılamaz. Ev yapımına gerekli kereste ve taşın yanı sıra bu gibi maddeleri bile deltanın ötesinden ithal etmek zorundaydılar. Ne var ki, nehir kolları yalnızca tüm ovayı birleştirmekle kalmayıp, üzerlerinde kayıkların nehir akıntısının kuzeyindeki dağlık ülkelerden ya da Basra Körfezi'nden temel maddeleri kolayca taşıyabileceği hareketli yollar sağlıyorlardı. Deltanın ötesindeki ülkelerle ticaret yapmak zorunluluğu olmakla birlikte, bu zor bir iş değildi. Baltalar ve bıçaklar yapmak için gerekli maddeleri mutlaka ithal etmek zorunluluğunda kalınmışsa, bakırın daha az dayanıklı olan taşa ve çakmaktaşına göre daha ekonomik olduğu görülecekti.

İlk öncüler Sümer'e İran'daki sayısız bakır çağı yerleşme tepeliklerinde bulunan aletlere çok benzeyen ve bunlar kadar Suriye ve Asur'daki Halafli köylerde (bak. s. 89) bulunan aletleri andıran araç gereçlerle gelmişlerdir. Şimdiye kadar bulunan yerleşme yerlerinden en eskisi Eridu'da küçük bir sunakla belirlenmiştir. Bu sunağın daha sonraki tarihlerde aynı yerde art arda yapılışı ve genişletilmesi sunağın bulunduğu yeri sonradan üzerinde tanrı Ea'nın yazılı tarih dönemindeki tapınağının yükseltildiği bir höyük biçimine soktu. İlk su-

nağın altıncı kez yeniden yapılması s. 69'da anlatılan al'Ubaid kültürüne sahip, kamış kulübelerden kurulu bir köyün merkezini teşkil etmiştir. Benzeri al'Ubaid kültürü kalıntlarına, çoğu yazılı tarih dönemi şehirlerinin, Sümer'de Erek, Erudu, Lâ-ğaş, Ur şehirlerinin buldukları yerlerde rastlandı; fakat böyle köy kalıntlarına, akıntının daha yukarılarında, Akad denen yerlerde şimdiye kadar rastlanmadı.

Bütün bu yerleşme yerlerinde, ilk al'Ubaid kolonistlerinin barbar köylerinin kalıntıları ile, içlerinden okunabilen yazılı belgeler çıkan "yazılı tarih dönemi"nin en eski şehirlerinin kalıntıları arasında on beş metre veya daha kalın bir birikinti tabakası vardır; bu birikintiler, Suriye ve İran höyüklerinde olduğu gibi, ilk çekirdek yerleşme yerleri üzerinde birbirini izleyen yerleşmelerin kalıntılarının birikintileridirler. Gerçi bu inanç için, aynı kutsal noktadaki kalıntıların her katında, örneğin Eridu'da ayınlar yapılmış idiyse de, seramik stilineki değişiklikler, çömlekçi çarkının kullanılmaya başlanması, silindir mühürlerin yavaş yavaş damgaların yerini alışı ve bunlar gibi diğer değişiklikler, buraya ilk gelmiş olanlarla yeni gelen toplumların birbirlerine benzeyen gelenekleriyle tabakalı bir toplum meydana getirmek üzere karıştıklarını yansıtıyor olmalıdır. Arkeologlar, al'Ubaid kültürü ile ilk yazılı tarih dönemi uyarlığı; yani Eski Sülâle devri uygarlığı arasında, hiç değilse ilki Uruk, ikincisi **Jemdet Nasr** adı verilen iki aşama ayrımlar; bu iki aşama da, yalnızca Sümer'de değil, sonraki Akad'da, Dicle ile Diyala nehirlerinin birleştikleri Bağdat yakınındaki nokta kadar kuzeyde uzak noktalarda ve Fırat'tan Habur nehrinin ağzının karşısındaki Mari'ye kadar uzanan bölgede de temsil edilir. Aynı şekilde, daha sonraki yazılı kayıtlardan da, filologlar üç farklı dil grubunun bulunduğu sonucuna varmışlardır; bunlar, (yalnızca birkaç yer isminden yapılan çıkarsamayla bilinen) **Yafesiler**, (İbranice ve Arapça dillerine yakın bir dil konuşan) Samiler ve egemen Sümerler'dir. (Bu dilsel ("linguistik") etiketleri, arkeologların ayırdıkları kültürlere yapıştırmak mümkün olmamıştır, fakat Uruk aşamasının sona ermesinden önce Sümer ülkesinde Sümerce'nin yazıldığı ve Sümer yazısının, Eski Sülâle döneminin başlangıcına ya-

kın tarihlerde Mari'de Sami adlarının yazıyla belirtilişinde kullanıldığı biliniyor.)

Erek'te, Uruk aşamasının sona ermesinden önce, aynı yer üzerinde art arda yerleşmelerin yıkıntıları, on sekiz metre kadar yükseklikte bir höyük meydana getirmiş bulunuyordu. Höyüğün en üst tabakasındaki yerleşme yeri, artık bir köy yeshili içinde değil, ortasında büyük bir tapınak bulunan bir şehrin alanı olarak görülür. Ön planda boyutları 75'e 30 metre ölçüsünde (s. 89'da anlatılan Asur sunaklarıyla karşılaştırınız), daha sonraları tanrıça İanna'ya adanan çok büyük bir tapınağın yıkıntıları uzanır. Onun yanında Anu tapınağına bitişik olan 10 metre yüksekliğinde yapay bir tepe, yani **Ziggurat** yükselir. Bu yapı balçıktan ve güneşte kurutulmuş kerpiçlerden yapılmıştır; fakat dik eğimli duvarları daha ıslakken binlerce çömlekçi kâsesinin vura vura yüzeye sokuşturulmasıyla sağlamlaştırılmıştır. Basamaklı bir merdivenle asfalt kaplı düzlüğe çıkılır. Bunun üzerine 22'ye 17,5 metre boyutlarında, her iki yanda odalar sıralanan ve sonunda bir sunağın ya da putun bulunduğu uzun bir kült odası olan minyatür bir tapınak durur. Beyaz badanalı kerpiçlerden ve ithal edilmiş keresteden duvarları, oyuklar ve payandalarla süslenmiş, tepe pencereleri konmuş kapların kasaları ithal malı çam ağacıyla yapılmış ve hasırlarla kaplanmıştır.

Bu anıtsal tapınakların ve yapay tepelerin yükselişi, kerpiç ve kâselerin imalatı, tapınakları süslemek için çam ağacının (Suriye'den ya da İran dağlarından) ve lacivert-taşının, gümüşün, kurşunun ve bakırın ithali, büyük bir işgücünün, geniş bir nüfusun varlığını gerektirir. Boyutları bakımından topluluk köyden şehir haline gelecek biçimde genişlemiş, zenginleşmiştir de.

Zanaatçılar, ameleler ve ulaştırma işçileri dinsel heyecanın esiniyle "gönüllü" çalışmış olabilirler. Fakat eğer kendilerine emekleri karşılığı bir ücret ödenmemişse, hiç değilse çalışırken beslenmeleri sağlanmış olmalı. Bu nedenle, toplumun elinde bunların bakılması için bir yiyecek maddeleri fazlası artı-ürün bulunmalıdır. Toprağın çiftçiye tüketebileceğinden çok daha fazlasını üretme olanağı veren verimliliği bunu

sağlamıştı. Fakat bu artı-ürünün tapınakların yapımında kullanılması, daha sonraki kayıtların doğruladığı gibi, artı-ürünü "tanrıların" toplayıp, kendileri için çalışan uşaklarına dağıttıklarına işaretler. Belki de bu tanrılar atalarının toplumunun tasarılarıydı; yaratıcılar ve bu nedenle de, geçmiş kuşakların [atalarının] ortak çabası ile çöl ve bataklık durumundan ıslah edilerek tarıma elverişli hale getirilen toprakların başsahipleri sayılıyorlardı.

Fakat kendileri yapıntıdan başka bir şey olmadıkları için tanrıların gerçek temsilcileri -yani uzmanlaşmış hizmetçileri-varolmalıdır; bunların hayali varlıklara somut bir biçim kazandırmak için çok emekleri geçmiş olmalı; yorumlama yoluyla tanrıların arzularını da besbelli bunlar icat etmişlerdir. Tapınaklar olunca rahiplerin de olması gerekir. Bu rahipler, mesleklerine, bazı çağdaş barbar kabileler arasında olduğu gibi (bkz. s. 104), bir zamanlar bütün topluluğa ilişkin olan ayinleri tekellerine geçirmiş "gizli dernekler" içinde mi başladılar? Yazılı tarih dönemi kayıtlarının başlangıcıyla birlikte, Sümer rahipleri hizmetlerini görüp varlıklarını sürdürdükleri tanrılar kadar ebedi loncalar kurdular; tek tek rahipler ölebilirdi, fakat onların boşalttıkları yerleri dolduracak yeni kimseler bulunacaktı. Olasılıkla, bu kimseler, daha dört bininci yıllarda tanrıların mülklerinin yönetimi ve tanrıların artı-üründen sağladıkları servetlerini artırıcı nitelikli işlerinin yönetimi gibi, oldukça kârlı bir işi üstlenmiş bulunuyorlardı.

Bu tapınağın yapılması işbirliğini gerektiren bir işti. Bu işte çalışan yüzlerce kimsenin çalışmalarının yönetilip, yaptıkları işlerde eşgüdümün sağlanmış olması gerekir. Yapılacak işin tümü önceden doğru olarak planlanmalı. Gerçekten tapınağın planı, duvarların örülmesine başlanmadan önce iperle yere işaretleniyordu. Nitekim Erek'te, yukarıda sözünü ettiğimiz ziggurattan daha eski bir tarihe ait insan yapısı bir dağın tepesinde, bir tapınağın planı, katranla kaplanmış yer üzerine kırmızı ince bir iple işaretlenmiş olarak bulundu. Diğer şehirlere ve daha sonraki zamanlara ait olmak üzere elimizde, bir ölçüğe göre balçık tabletlere geçirilmiş tapınak planları var. Sümerliler bu tür planların bizzat tanrılar tarafından çizil-

lip, insanlara rüyalarda bildirildiğine inanılırdı. Fakat bunların gerçek mimarları olasılıkla rahiplerdi.

Erek'teki, gene Uruk aşamasına girmekle birlikte, daha geç bir tapınakta da Akad'daki bir sonraki devre ait olan bir tapınakta da üzerlerine stenografik resimler ve rakamlar kazınmış tabletler bulunmuştur. Bu tabletlerde, bugün okuyabileceğimiz en eski tabletlerdeki yazıların ataları olan hesaplar vardır. Tapınak mülklerinin yöneticileri olarak rahiplerin kıskaç bir efendiye ve sürekli bir lonca içinde buldukları meslektaşlarına, görev dönemlerinin hesabını vermeleri gerekir. Böylece, bu rahipler, gelirleri ve harcamaları yazılı işa-retlerle kaydetmek için tüm meslektaşları ve ardılları tarafından anlaşılabilir, ortak bir kayıt yöntemi üzerinde uyuştular; yazıyı icat ettiler. İ.Ö. 3000'lerden hemen sonra yazı, çağımız filologları tarafından da tamamen anlaşılabilir bir gelişkenliğe ermekte ve belgeler binlerce yıl öteleden bize seslenebilmektedir. Bu belgelerin yardımı ile İ.Ö. üçüncü bin yılın ilk yarısındaki Eski Sülâle devrinin Sümer şehirlerini inceleyelim.

Şehir, bir sur ve bir hendekle çevrilmiş; bu koruma altında insan, dış doğanın dolaysız baskılarından oldukça güvene kavuşmuş olarak, ilk kez kendine özgü bir dünya bulmuştur. Bir kamış bataklığından veya çöllük bir topraktan setler örüp kanallar kazarak, daha önceki kuşakların ortak çabaları ile yaratılmış insan eseri bahçeler, tarlalar ve otlaklar arasında durmaktadır. Toprağın suyunu alan ve onun verimliliğini artıran kanallar, aynı zamanda şehir halkına su ve balık sağlamakta ve rıhtımlara uzaklardan ticari malların gelmesine olanak vermektedir.

Fizik boyutça bile şehir eski köy yerleşme biriminden farklıydı. Londra ya da New York ile kıyaslandığında pek küçük kalmakla birlikte, bu yeni birimler insanların yerleşme yerleri konusunda o zamana dek görülmemiş bir büyüklüğü temsil eder. Ur şehrinin meskun alanı 660 dönümlük bir bölgeyi kapsar ki, zamanımızın Yakın Doğu şehirlerine bakarak bir tahminde bulunacak olursak, 24 bin kişilik bir nüfusu barındıracak büyüklükte demektir. Hakkında umulmayacak ka-

dar iyi bilgiye sahip olduğumuz, Sümer'in en küçük şehirlerinden biri olan Lagaş'ın valilerinden biri on "şar" insana hükmettiğini ileri sürer ki, bu otuz altı bin demeye gelen yuvarlak bir sayıdır; belki de burada yalnız ergin erkekleri kapsamaktadır. Lagaş, Umma ve Khafajah'ın nüfuslarının, üçüncü bin yıllarında, güvenilir bir tahminle, sırayla 19.000, 16.000, 12.000 olduğu söylenir.

Bu yeni insan topluluğunun manevi ve ekonomik birliği, en açık olarak yapay bir tepe üzerinde kurulmuş ve üzerindeki yapılar arasında yüksek bir ziguratın diğerlerine üstten baktığı, fakat aynı zamanda içinde tahıl ambarları, depolar ve dükkânların da bulunduğu tanrıların tapınaklarında dile getirilmiştir. Kabilelerin ve klanların temsilcileri olarak tanrılar, toplumsal emekle yaratılan çiftlik topraklarının sahibiydiler; kasabada otlaklar toplumun ortak malı olarak kalırken, tarım toprakları daha o zamandan açıkça bireylerin mülkiyetine geçmiş görünürler. Örneğin Lagaş'ın kabile toprağı, belki de en büyük parçasına şehrin ya da kabilenin baştanrısının sahip olduğu, her biri bir tanrıya ait olan yirmi kadar mülke bölünmüş olarak görülmektedir. Baştanrının (tırnak hesapları hemen hiç bozulmadan olduğu gibi zamanımıza kadar kalabilen tek tapınağın tanrıçası olan) eşi Baü, böylece kırk sekiz kilometrekarelik bir mülkün sahibi idi. Bir barbar klanın ekilip biçilen topraklarında olduğu gibi, Baü'nün topraklarının da dörtte üçünün yararlanma hakkı çeşitli büyüklüklerdeki tarlalar halinde ailelere dağıtılmıştı. Gerisi Baü'nün "kişisel mülkü" olarak kalıyor, bunlar, ürünün yedide ya da sekizde biri kadarını kira olarak ödeyen kiracılarca, ücretle çalışan kişilerce ya da geri kalan üyelerinin imece usulü çalışması ile tanrıça için işletiliyordu.

Sonra, tanrıçanın tapınağında, kendilerine yirmi yedi kadın kölenin yardım ettiği, "ücretleri" arpa olarak ödenen yirmi bir ekmekçi, kölelerden altı tane yardımcıları bulunan yirmi beş bira yapıcısı çalışıyordu; kırk kadın, tanrıçanın küçükbaş hayvan sürüsünden yün sağlamak işiyle uğraşıyordu. Memurlar, yazıcılar ve rahiplerin yanı sıra, kadın dokuyucular, kadın örücüler, bir erkek maden işleyicisi ve diğer zanaatçılar

da vardı. Tapınak aynı zamanda, kendi işlerinde çalışanların kullandıkları araç gereçlerin, madeni aletlerin, sabanların, sabana koşulan hayvanların, arabaların ve kayıkların da sahibi idi. Baü'nün bunlardan başka, içinde elam'dan getirilen damızlık bir boğanın bulunduğu büyükbaş hayvan sürüsü bile vardı. (Büyükbaş hayvan sürüsü belli aralarla dağlık bölge sığırları ile çiftleştirmezse boğucu sıcak ovalarda yozlaşmaya eğilimliydi.)

Böylece, tapınak bir çeşit tanrısal "ev", barbarlığın ataerkil ailesinin büyük ölçüde genişlemiş bir biçimi olarak görünür. Fakat bu aile içinde, neolitik ailenin üyeleri tarafından ortaklaşa yapılan birçok görevler (bkz. s. 73), farklılaşıp, belli kimselere, bütün gücünü ve dikkatini yalnızca neolitik ekonomide günlük işlerin ancak bir parçası olan işleri yapmaya veren uzmanlar arasında paylaştırılmıştır. Öyle ki, dokuma endüstrisinin tümü barbar ailenin kadını tarafından yapılabilecek birçok işlemleri, farklı işler yapan üç zanaatçı kadın grubu arasında bölüşülmüştür. Böylece, doğrudan doğruya besin üretimi ile ilgili işlerde çalışmaktan çekilip alınan uzmanlar, tanrının topraklarını işleten kiracılarca üretilen ve tanrının tahıl ambarlarında toplanan artı-ürün ile besleniyorlardı.

Şehir devriminden önce ortaya çıkmakta olan yeni uzman zanaatçılar sınıfı da bu yolla yaratıldı ve kolayca tapınak örgütü ile uydu. Fakat bu şekilde kendine yiyecek ve barınak sağlamışsa da, örneğin maden işletme ustası, barbarlık döneminde zanaatı sayesinde elde etmiş olduğu sayınma (prestij) ve özgürlüğünü (bkz. s. 95) yitirmiştir. Zanaatını ve yaptığı şeyleri tanrı evinin başkanına satmak zorundaydı ve ihtiyacı olan hammaddeler için tapınağın deposuna bağımlı hale gelecekti. Aynı kader, o tarihlerde ortaya çıkmış olan camcılar, mücevherciler, mühür kazıyıcıları gibi öteki zanaatçıları da tehdit etmektedir.

Tanrı evleri sistemi, toprağın rasyonel bir biçimde işletilmesini, ana kanalların bakımını ve büyük ölçüde artan nüfusu beslemeye yetecek ölçüde artı-ürün üretilmesini sağlamıştır. Bununla birlikte, tümü Ningirsu'nun baştanrılığı altında birleşmişse de, tanrı evleri dışı kapalı birimler değildi. Şehir

nüfusu eski tapınak ücret listelerine dayanan yukarıdaki sıralamayla hiç de tüketilmiş olmamaktadır. Bu nüfus içinde herhangi bir belirli tanrı evine bağımlı olmayan ve bu nedenle (Eski Sülâle Devri meslekleri hakkındaki başkaynağımız olan) tapınaklarda çalışan kimseleri gösteren listelerde seyrek görülen tacirler ya da satıcılar da bulunuyordu. Ama zaten arkeolojik belgeler tacirlerin faaliyetleri hakkında bize bol bol kanıt vermektedir.

108. sayfada belirtildiği gibi, ithalat, alüvyon ovasında yaşamak için zorunluuydu. İ.Ö. 3000'lerde bakır ya da tunç, yapılar için kereste ve en azından eldeğirmenleriyle kapı eşikleri için taş, şehir nüfusunun zorunlu ihtiyaç maddeleri haline geldi. (Antik Doğu'da, tahta kapılar menteşeli olmayıp pervazın tabanına konan oyuk bir taşa geçirilen bir mil ile açılıp kapanırdı.) Hiç değilse tanrılar için, altın, gümüş, kurşun, laciverttaşı ve diğer kıymetli madenler de zorunlu ihtiyaç maddeleri olarak görülüyordu. Bunlar ve diğer maddeler ithal edildi. Yıkıntılardaki ve Jemdet devrinden itibaren mezarlardaki miktarlarına bakılarak, bu maddelerin oldukça düzenli olarak ithal edildiği sonucuna varırız. Bakır daha çok Basra Körfezi'ndeki Oman'dan (Magan'dan), fakat olasılıkla aynı zamanda doğu dağlarından da getiriliyordu. Kalay Doğu İran'daki Drangiana'dan, Suriye'den, Küçük Asya'dan, hatta Avrupa'dan sağlanmış olabilir. Toros dağları gümüşün ve kurşunun ana kaynağı idiler. Kereste Kuzeydoğu dağlarından ve belki aynı zamanda Suriye'nin kıyı sıradağlarından getiriliyordu; en iyi taş Oman'dan, laciverttaşı Kuzeydoğu Afganistan'daki Badakşan'dan, sedef Basra Körfezi'nden, batık deniz kabukları Hindistan yarımadasından geliyordu. Ticaret gerçekten öylesine yaygın ve öylesine etkin bir durumdaydı ki, ta İndüs vadisindeki şehirlerden mamul maddeler, mühür, muskalar, boncuklar, hatta belki de çömlek kaideler getirildi.

Bu ticaret trafiği ile uğraşan kimseler, değişik toplumlardan olmalı. 74. sayfada belirtilen nedenlerden dolayı, bunlar pekâlâ kısmen çöl kenarında varlıklarını sürdüren vahşilerden ya da hiç değilse çobanlıkla uğraşan göçebe kabilelerden olabilirler. Daha sonraki yazılı tarih devirlerinde her yer-

de tacirler olarak göze çarpan Samiler olabilirler. Ticaret koşulları herhalde çok güçtü. Kervanlar bataklıkları, çölleri ve dağ yamaçlarını aşmak zorundaydılar; yük tekneleri yalnız sığ kıyılar ve bataklıklar arasındaki kanallar ve nehir kolları boyunca yol almakla kalmıyorlardı, aynı zamanda, Basra Körfezi'ndeki ve belki de Arap Denizi'ndeki açık suları göğüslemek durumundaydılar. Kervanların da, filoların da ya rüşvetle ikna ederek ya da silahla zorlayarak, geçme izni ile su ve diğer ihtiyaç maddeleri alacakları yabancı kabilelerin ülkelerini aşmaları gerekiyordu. Bu nedenle, ulaştırma pahalı oluyordu. Tacirler yük taşıyacak araçlardan başka, seyahat için gerekli donatım ve gereçlere, rüşvet ve savunma olanaklarına da muhtaçtılar.

Taşınacak yüklerin toplanması için, tıpkı Avrupa ticaret merkezlerinin Afrika ve Çin kıyılarında, ya da Doğu Akdeniz şehirlerinde ve İstanbul'da koloniler ve "fabrikalar" kuruluşları gibi, o zaman da konaklarda yarı-yerleşik acenteler kurulmuş olmalı. İkinci binyılın başında, Küçük Asya yaylasındaki Kaniş'de [Kayseri yakınındaki Kültepe] kurulan ve Türkiye'deki maden ocaklarından çıkarılan bakır, gümüş ve kurşunun ihracatıyla uğraşan bu tür bir ticaret kolonisine ait birçok ticaret belgeleri ve mektupları zamanımıza kalmıştır. Daha sonraki devirlere ait destanlardaki bazı değişimler, bu koloninin ta İ.Ö. 2500 dolaylarında bile mevcut olduğuna işaret ederler.

Bu koşullar nedeniyle, Doğu'daki "ticaret", kültürün yayılması bakımından bugün olduğundan daha güçlü bir aracı durumundaydı. Köleler, alınıp satılan eşyalar sayılırken, özgür zanaatçılar, sahip oldukları zanaatlarına bir pazar arama amacıyla kervanlarla birlikte seyahat etmiş olmalılar. Bunlar, herhalde tüm kervan ya da gemi avanesi ile birlikte kervanın ya da geminin ait olduğu şehre yerleştirilmişlerdir. Yabancı bir ülkede yabancılar, tıpkı bugün Katolik ya da Müslüman bir ülkedeki İngiliz kolonilerinin her pazar Anglikan ayini yapmak istemeleri gibi, kendi dinlerince tapınma kolaylıklarını istemiş olmalılar. Öyle ki, Diyala'daki yıkılmış bir şehirden çıkarılan bir vazo üzerine, bir yerel Sümer sanatçısı tarafından çizilen

+ Koloniler

+ Kervanlar

bir sahne, besbelli Akad'daki bir yerel sunakta bir Hint dinine ibadet edilmesini gösterir. Eğer dinler bir yerden diğer bir yere böyle taşınmışlarsa, insanlara somut yararlar sağlayan sanat ve beceriler de aynı şekilde kolaylıkla yayılmış olabilirler. Ticaret insan tecrübesinin birikimini hızlandırmıştır.

Bu koşullar altında şehirlerin varlıklarını korumaları yanında asal bir öğe olan ticaret, şehirlerin nüfusunun karışıklığını artıracaktır. Şehir nüfusu, filolojinin ve arkeolojinin tanıklığına göre, zaten farklı dillere ve farklı kültürlere sahip grupları barındırıyordu. Şehirlerin kendilerinden vazgeçemeyecekleri kimseler olan, meslekleri gereği seyahat etmek zorundaki tacirler, yalnızca tek bir şehirle ticaret yapmaya zorlanmazlardı, zanaatçılar da becerilerini başka şehirlere satabilirlerdi; Lagaş'a ait eski hesaplarda, Umma şehrinden bir adamın Baü'nün bira imalathanesinde çalıştığını okuruz. Bu tür birbirinden farklı öğeleri birleştirecek toplumsal bir düzen olarak barbarlık düzeninin kan hısımlığı ilkesi, gitgide modası geçmiş bir masal haline geliyordu.

Bugün, tanrıların simgelerinden ve törene katılanların hayvan kılığına girdikleri kült sahnelerini gösteren resimlerden ipuçları çıkarılmaktadır. Parçalara bölünüp -belki de belli sürelerle- o tanrının "halkına" dağıtılan tanrı mülkleri, birçok barbar toplumda her yıl ekip biçmeleri için klan üyelerine dağıtılan, toplumun ortak malı topraklardan kaynak almış olabilir. Fakat, en eski Lagaş kıyılarında, bu türlü ortak çiftlik topraklarının parça büyüklüklerinde yaklaşık bir eşitlik bile kalmamıştır. Baü'nün halkının birçoğu yalnızca 3,5-11 dönüm arası büyüklükte toprak parçalarını ellerinde tutarken yüksek bir tapınak memurunun elinde 156 dönümlük bir toprak parçası bulunuyordu. Ayrıca, bir tanrı evinin bütün üyeleri kuramda tanrının hizmetçileri durumunda olabiliyorsa da, kendilerinden beklenen hizmetin koşulları, bir yandan rahip yöneticiler, öte yandan kiracılar, ücretliler ve köleler için, çok farklı idi. Ortakçılar ve tarım işçileri emeklerinin ürününün ancak bir parçasını aldılar. Tapınakça toplanan artı-üründen emekçilere, biracılara ve diğer zanaatçılara yalnızca arpa olarak az bir ücret ödeniyordu; bu zanaatçılara yardım eden

+ Kervanlar
+ Ticaret

köleler ise olasılıkla boğaz tokluğunun dışında pek az şey alıyorlardı.

İ.Ö. 2500'den önce tanrı evleri, mutlu ailelerden başka her şeye benzeyen kurumlar haline geldiler. Bu evlerin uyumunu bozan yolsuzluklar, eski düzeni "ilk zamanlarda olduğu gibi" yeniden kurmayı amaçlayan Lagaş şehrinin yöneticisi olan Urukagina tarafından çıkarılan resmi emirde bol bol ortaya konur. Tutulan rahipler çeşitli yolsuzluklar yapıyorlardı. Örneğin; ölü gömmelerden aşırı ücret alıyorlardı ve tanrıya (yani topluluğa) ait toprakları, sığırları, araç gereçleri, köleleri kendi malları gibi kullandılar. Sonra, "Yüksek rahip fakirin bahçesine girdi... ve oradan odun topladı." "Eğer, bir büyük adamın evi sıradan bir vatandaşın evi ile bitişikse," o büyük adam herhangi bir uygun karşılık ödemeksizin onun evini kendininkine katabilirdi. "Eğer halktan birinin güzel bir eşeği doğmuşsa ve onun efendisi "ben bunu satın alacağım" derse, bu ayrıcalıklı alıcı, ender olarak "eşeğin sahibinin gönlünün istediği kadar" yüksek bir bedel verirdi. Dilinin bütün çetrefilliğine karşın, bu eski metin, bize sınıflar arasında gerçek bir çatışmanın varlığını şaşmaz bir biçimde yansıtmaktadır.

Yeni ekonomi tarafından üretilen artı-ürün, aslında nispeten küçük bir sınıfın elinde toplanmıştı. Bu tür bir birikim, kuşkusuz, son derece küçük olan bireysel katkıların uygar bir toplumun yapmak zorunda olduğu büyük işlere yetecek biçimde bir araya getirilmeleri için gerekliydi. Fakat artı-ürünün böyle az sayıda kimsenin elinde toplanması, toplumu sınıflara böldü ve yeni ekonomi içinde daha büyük bir çelişkiye yol açtı. Çünkü endüstrinin yayılmasını ve bunun sonucu olarak, kır nüfusunun fazlasının şehir tarafından emilmesini sınırlıydı.

Yalnızca "tanrılar" ve onların gözde hizmetçileri yeni endüstrilerin ürünlerini satın alabilecek durumda oldukça, bu türlü ürünler için etkin (efektif) talep artmayacaktı. Ancak az sayıda zanaatçı geçimlerini bu talebi karşılama yolunda yapacakları çalışmalarla sağlayacaklarından emin olabilirdi. Nüfusun geri kalan kısmının, çok üreyen bir köylü nüfusunun soylarının, neolitik bir ekonomide olduğu gibi, işlemek için ye-

ni topraklar bulmaları gerekliydi. Böylece, tarıma elverişli duruma sokulacak bakir topraklar tükenmedikçe, çöle ve bataklıkla karşı yürütülecek savaş bu toprak ihtiyacını karşılayabilirdi; bir şehrin vatandaşlarının daha önce tarıma açtıkları toprakları ele geçirmek için komşu şehirlere karşı girişilen savaş, barbar bir toplulukta olduğu gibi, nüfus fazlalığı sorununa kolay bir çare olarak görünmüş olabilir.

Bu böyle olsa da, hepsi aynı nehirlerin sularına bağımlı olmakla birlikte ya da bu nedenle, gerçi Sümer'in ve Akad'ın bütün şehirlerinin bir örnek bir kültürleri vardı, ama yine de her biri siyasal bakımdan bağımsızdı ve komşularıyla savaşa hazırdı. Hesap tabletleri dışında okunabilen hemen en eski belgeler, birbirlerine komşu iki şehir olan Lagaş ile Umma arasında sınırdaki bir toprak parçasını ele geçirmek için yapılan savaşları anlatır. Madeni savaş takımları, bütün eski mezarların başta gelen döşemeleridir. Hatta Uruk devrinde bazı mühürlere savaş sahneleri çizilmiştir. Elbette, şehirlerde yaşayanlar şehirlerin yüzlerce yıllık zahmetlerle yaratılmış zenginliğine ve topraklarına kıskanç gözlerle bakan çölün aç barbarlarının saldırılarına karşı koymak zorunda kalmış da olabilirler.

Bu çatışmaları azaltmak için yeni bir kuruma gerek duyuldu. Yazılı tarih döneminin başlarında "Devlet" ortaya çıktı, fakat devlet, "tahıl kralı" ve savaş şefi niteliklerini kendisinde birleştirmiş olabilecek tek bir "şehir yöneticisi"nin ya da kralın kişiliğinde somutlaşmıştı. Daha sonraki tarihlerde yaşayan Sümer yazıcıları krallığın efsanevi Tufan'dan, İbrani geleneğindeki Nuh tufanından binlerce yıl önce göklerden indiğini uydurmuşlardır. Arkeolojik kayıtlarda saraylar ve krallık belirtileri, Uruk ve Jemdet Nasr devirlerinde, hepten tapınakların ve tapınak eşyalarının gölgesinde kalmış görünürler. Fakat bazı eski mühürlerin üzerindeki simgeler, kral sıfatlarının resim-yazıyla yapılan temsilleri olabilirler. Ve zamanımızın bilim adamlarınca çözülebilen yazıların yazılmaya başlandığı tarihlerde, belki İ.Ö. 2750 dolaylarında, hemen "kral" adları ile karşılaşırız.

En eski şehir yöneticileri, genellikle kendilerini belgeler-

+ de Tanrı'nın topraklarını işleyen "kiracı-çiftçi" anlamında is-
hakku diye göstermişler ve ancak ender olarak Lugal, yani
kral sıfatını kullanmışlardır. Fakat, devletin bir temsilcisi ola-
rak Lagaş şehrinin yöneticilerinden biri olan Urukagina, zen-
ginlerin zorbalıklarına engel olmak için, 118. sayfada içinden
bazı sözleri aktardığımız reform buyruğunu çıkarır; gerçek-
ten toplumun üzerinde, fakat sınıf çatışmalarını yumuşatmak
ve bu çatışmaları düzen sınırları içinde tutmak gereğini du-
yan bir kudret olarak görünür.

Şehir yöneticisi otoritesini, bir yandan şehrin baştanrısı
ile büyüsel özdeşliğinden alabilir; yani kendisi 78-79. sayfada
anlatılan benzeri bir verimlilik temsilinde bu tanrı rolünü oyna-
yan kimse olabilir. Daha sonraları kralın her yıl tekrarlanan
büyük bayramlarda tanrıyı bu yoldan canlandırdığı kesindir.
Öte yandan ishakku'nun sihirselsel kaynaklı olan bu otoritesi,
hiç değilse savaşta önderlik yoluyla elde edilmiş dünyevi güç
ile de desteklenmişti. Düşmanlarını vuran muzaffer bir kral,
Eski Sülâle sanatının gözde konusudur.

Yerel tanrılar birliği başkanının yeryüzündeki temsilcisi
olarak şehir yöneticisi, birçok "tanrı evlerini" (gerçi bu kez salt
mecazi anlamda olmak üzere) daha geniş bir aile biçiminde
birleştirdi. Lagaş'ta vatandaşlar, taptıkları birçok tanrıları, ata-
erki bir ailenin üyeleri gibi birbirleriyle akraba olarak düşün-
düler. Böylece, Urukagina zamanında ishakku [kral] baştanrı
Ningursu'nun başrahibi idi; karısı ise Ningursu'nun eşi olan
tanrıça Baü'nün başrahibesi idi, vb. İshakku savaş şefi olarak
vatandaşlar ordusuna komuta ediyordu. Bununla birlikte, ya-
zılı tarih devirlerine ait en eski belgelerde, savaşa gidenlerin
ve zafer kazananların şehirlerin tanrıları oldukları yazılıdır;
böyle bir savaşta, sözgelimi Lagaş ülkesinin bir parçasının
değil, tanrı Ningursu'nun tarlasının tehlikede olduğu anlatılır,
bir barış antlaşması yapınca, bu antlaşma savaşan tarafla-
rın tanrılarının adına düzenlenirdi.

"Kabile" tanrısının temsilcisi olarak ishakku, klan toprak-
larının en büyük parçasını alır (Lagaş'ta diğer mülklerinin ya-
nı sıra, yalnızca Baü'nün topraklarının 2675 dönümünün kul-
lanma hakkından yararlanmıştı) ve bir barbar şefe verilen

geleneksel armağanların [haraçların] uygarlık devirlerindeki
karşılıkları olan "vergiler"i toplar. Bir savaşta zafer kazanan
tanrının elde ettiği ganimetten en büyük payı da, tanrı adına
kabul eder. Şehir yöneticisi böylece topraktan elde edilen ar-
tı-ürünün önemli bir kısmını elinde toplamaya başladı. Bizzat
tanrılar da şehir yöneticisinin cömertliğine borçlu sayılabilir-
ler. Eski yazılarda, bunlar, tapınakların yapımı ve süslenmesi
üstünde özel bir gururla dururlar. Fakat bu yazılar aynı za-
manda birikmiş artı-ürünün yeniden üretici işlerde -kanalların
açılmasında ve tahıl ambarlarının yapılmasında- harcandığı-
nı da anlatırlar. Ayrıca bunlarda ustalar için gerekli olan ma-
den, taş, kereste ve diğer savaş maddelerini sağlamak için
Oman'a ve diğer yabancı ülkelere gönderilen heyetlerden de
söz edilir. Ustalar zanaatları için gerekli maddeler için ishak-
ku'ya bu derece borçlu idiler. "Endüstri işleriyle uğraşan nü-
fus hammadde konusunda şehir yöneticisine bağımlıydı."
Gerçekten, İ.Ö. 2500'den sonra, silah endüstrisi için hayati
önemi olan maden ticareti, hiç değilse zaman zaman ve ku-
ramda, krallığın tekeline girdi. Herhalde devlet olarak kral,
madenin ve benzeri malların başlıcası olmuş ve böylece pa-
zarda egemen duruma gelmiş olsa gerek.

Bununla birlikte, Mezopotamya'daki şehir devleti (Heic-
helheim'in dokundurduğu gibi) çağımızın totaliter bir devleti-
nin olağanüstü gücüne ulaşabilmiş değildi; ishakku hiçbir za-
man tam bir Führer olmamıştır. Tapınak loncaları her zaman
hem ekonomik alanda hem düşünce alanında belli bir özgür-
lüğü sürdürebildiler; her ne kadar şehir yöneticisinin cömert-
liğine bağımlı kalmış olsalar da, rahiplerin sürekli loncaları,
herhangi bir dünyevi hanedandan daha uzun ömürlü kuruluş-
lardı. Yöneticiler devrimlerle tahtlarından edilebilir ya da ya-
bancı rakiplerinin egemenliği altına girmek zorunda kalabilir-
lerdi. Rahipler örgütü ise hanedan değişikliklerine rağmen
varlıklarını sürdürdüler; fatihler genellikle tapınaklara saygılı
davrandılar ve çoğu kez tapınakları yerli yöneticiler kadar cömertçe
süslediler. Aynı zamanda, küçük Sümer ve Akad ül-
kesi, İ.Ö. 2400'e kadar her zaman ve bu tarihten sonra İ.Ö.
1800'e kadar çoğu kez, yabancı ticaret malları, endüstri ürün-

leri ve zanaatçıların hüneleri için, bunların en iyi karşılıkları ödeyen yerlere akabilecekleri pazarlar olan çok sayıda bağımsız şehir-devletine bölünmüştü.

Doğal olarak muhteris şehir yöneticileri, 118. sayfada sözü edilen çelişkiyi kendilerinin, tanrıların ve şehirlerinin hegemonyalarını kurarak bu tür bir rekabeti ortadañ kaldırmak için bir bahane olarak kullanmaya çalışmışlardır. İ.Ö. 2000'de Sümer'in din adamları sınıfından gelen tarihçileri, şu ya da bu şehrin her zaman bütün ülke üzerinde böyle bir egemen durumda olduklarına inanıyorlardı. Bazı çağdaş tarihçiler de, baştapınağı Nippur'da bulunan enlil gibi tanrılara herkesin tapmasını, yazılı tarih öncesi zamanlardaki siyasal birliğin bir yansıması saymışlardır. Fakat o devirlere ait olup zamanımıza kalan belgeler, Umma şehri yöneticisi Lugalzaggi'nin birçok şehri fethettiği İ.Ö. 2400 tarihlerine kadar bir şehrin tüm diğerleri üzerinde bir egemenlik kurduğu yolunda hiçbir kesin kanıt vermezler. Hatta Lugalzaggi'nin imparatorluğu bile uzun ömürlü olmadı. Bu tarihten az sonradır ki, yeni bir şehir olan Agade'nin türedi yöneticisi Sami ırkından Sargon (gelecek onun bir bahçıvanın oğlu olduğunu söyler), yüzyıl kadar süren gerçek birliği sağladı. Onun bu başarısı Ur şehrinin Sümerli kralları, Babil'in Hammurabi'si ve diğerleri tarafından tekrarlandı. Fakat Sargon ile Eski Sülâle devri sona erer.

Yeni ekonomik düzen, barbarlığın kabile başkanlığını yalnızca krallığın kutsallığı ile desteklemekle kalmayıp, bu makamı ellerinde tutanlara bir ülke devletinin otoritesini de getirdi. Aynı zamanda kendine özgü doğası ile, -kesin ve kişilik dışı- insan tecrübesinin kuşaktan kuşağa taşınması için yeni bir yöntem ortaya koydu ve pekin ve sonuçları önceden kesinlikle bilebilen yeni türde bilimlerini başlattı. Sümer'de Uruk devri sırasında yazının bulunuşu, bir kayıt biçiminin yaratılışı konusunda 111. sayfada şöyle bir geçerken değinilmişti. Bu konu, yalnızca insanlığın daha sonraki tarihlerinde hayret verici sonuçlara gebe bir adım atılmış olduğu için değil, fakat aynı zamanda dünyanın başka hiçbir yerinde bir yazı sisteminin -daha doğrusu bir yazılı dil sisteminin- çıkışı, ilk tecrübelerinden başlayarak üzerinde uzmanlaşmış sonul bir ortog-

rafinin (yazım sisteminin) kabul edilmesine kadarki aşamalar o devre ait bir seri belge ile aydınlatılmış olmadığı için, şöyle değinilip geçmekten öte bir incelemeye layıktır; şansımıza, Sümerliler başlangıcından beri üzerlerine yazı yazılan malzeme olarak, fırınlamanın onları kolay kolay tahrip olamayacak bir duruma getirdiği balçık tabletler kullanmışlardı.

Daha önce de açıkladığımız gibi, rahiplerin uzun ömürlü loncaları, kendilerini, Sümerli tanrıların, daha önceki tarihlerde benzeri görülmemiş derecede birikmiş servetlerini yönetmek gibi ağır bir görevi üstlenmiş buldular. Tapınakların gelirlerinin, bunların sahibi olan bir tanrı adına bu tür loncalarca yönetilmesi, bütün gelir ve giderlerin kayıtlarının doğru olarak tutulup saklanmasını gerektirdi; bir tanrı hizmetçisi, tanrının kâhyası olarak yaptığı işlerin hesabını verebilecek durumda olmak zorundaydı. Bu yolda tutulan kayıtlar, yalnızca bunları tutan görevli tarafından değil, onun ardılı olacak kimselerce ve kendisiyle birlikte bu görevi üstlenmiş diğer kimselerce anlaşılabilir olmalıydı. Mendile düğüm atma gibi özel bir hatırlatma sistemi kullanılamazdı. Bira yapımevi başkanının, gelen arpanın ne kadar olduğunu ve bundan ne kadar ve ne sertlikte bira elde edildiğini, yalnızca kendisine bir şeyler hatırlatmakla kalan, yani yalnız kendince anlamlı olan işaretlerle değil fakat kendisinden sonra bu görevi üstlenecek kimseye, tahıl ambarları denetçisine ve diğer meslektaşlarına da aynı anlamı verecek işaretlerle kaydetmesi gerekir.

Bir yazı sisteminin icadı, onları ortak amaçlar için kullanırken simgelere verilecek anlamların ne olacağı hakkında toplumun bir uzlaşmaya varmasından başka bir şey değildi. En eski tabletler üzerindeki simgeler (karakterler) çokluk kendi kendini açıklayıcı resimler biçimindedirler. Bunlara **piktogram** [resim-yazı], bunlardan kurulu bir yazıya **piktografik** denebilir. Fakat en basit bir piktogramın anlamı bile az çok bir uylaşım ile saptanmıştır. Bir eşiği belirtmek için belli bir eşiğin fotoğrafik portresini zahmetle tabletin üzerine çizmek gerekmez; basitleştirilmiş ve kısaltılmış bir işaret taslağı yeterlidir. En eski tabletlerde kullanılan sadeleştirmeler de bir dereceye kadar çeşitlilik gösterirler; ancak simgeyi belirten

sadeleştirilmiş işaretlerin sayısı kısa zamanda teke indirilip sadeleştirilmiş, işaretler standartlaştırılmıştır. Bu, yavaş yavaş, eşeği belirtmek için kullanılan sadeleştirilmiş işaretlerden birini kullanma yolundaki söz birliğiyle o işaretin onaylanması demektir.

Bu fikirler al'Ubaid zamanından kalma mühürlerdeki şekillerin temelinde yatan fikrin gelişmesinin eseri idi (bkz. s. 89), çünkü bu mühürler de balçık üzerine bastırılmışlardı ve daha o zamanlardan simgesel anlam taşımaktaydılar. Hatta simgesel birimler olarak kullanılan sadeleştirilmiş özel şekiller, bazen mühürler üzerine çizilmiş şekilleri andırmaktadır.

Artık kayda geçirilmesi gereken birçok şeyler pek resimlerle temsil edilebilecek şeyler değildi. Bu konuda karşılaşılan güçlük bir resme tümüyle keyfi bir anlam verilebileceği yolunda bir anlaşmaya varılmasıyla aşıldı. Sözelimi, oluklu bir fıçı resmi, belli bir hacim ölçüsünün, diyelim bir gur'un simgesi olarak kabul edilmişti. Fıçı şeklinin üzerine çizikler çizilerek, bir gur arpa (iki çizikle belirtilip), (üç çizikle belirtilen) bir gur biradan ayırt edilebiliyordu. Bu işaretler, yalnızca nesnelere belirtmek için değil, aynı zamanda fikirleri ve sözcükleri (adları) belirtmek için kullanıldı. Teknik dille konuşacak olursak, yazı artık yalnızca piktografik değil, aynı zamanda ideografik'tir [fikir-çizgisel]. Yeni resimler kabul ederek ve bunlarda daha sonra yapılan bazı keyfi değişiklikler ve birleştirmeler üzerinde anlaşarak, bu ifade sistemini fikirlerin çoğunu kayda geçirebilecek şekilde genişletmek mümkün olacaktır. Daha sonraki tarihlerde Çin yazısı gerçekten bu gelişme çizgisini izledi.

Sümerliler farklı bir yön benimsediler. Sümer cins isimlerinin çoğu tek heceli sözcüklerdi; ağız anlamına gelen sözcük örneğin "ka"dır. Böylece ka sözcüğü ve "ağız" fikri (kavramı) için kullanılan insan başı resmi aynı zamanda ka sesini temsil etti. İşaret bu yolla fonetik (sesçil) bir değer kazandı ve fonetik bir simge, yani fonogram olarak kullanılabilirdi. Bu gibi fonogramların çeşitli şekillerle bir araya getirilmesiyle, artık yeni işaretler (ideogramlar) bulmak gerekmezsiniz, isimleri ve birleşik sözcükleri okumak (heceleme) mümkündü. Sümer-

Çin yazısı

ler bu yolu Eski Sülâle devirlerinde buldular. Anlamları üzerinde uylastıkları bir miktar resmi alıkoyup, bunları ideogramlar olarak kullandılar. Ama bu simgeleri aynı zamanda sözcükleri okumak için fonetik simgeler olarak kullandılar. Çok geçmeden bir sözcüğü okuyup, aynı zamanda bu sözcüğün ne tür bir sözcük olduğunu belirtmek için (bu bağlamda belirleyici denen) bir ideogram eklediler. Böyle olunca kullanılan işaretlerin sayısı (Çin'de olduğu gibi) yazının gelişmesiyle artmamış, tersine azalmıştır; Uruk döneminin en eski tabletlerinde 2.000 işaret kullanılmış olmalı; İ.Ö. 3000'den az sonra kullanılan işaret sayısı 800, İ.Ö. 2500'de 600 dolaylarına düşürüldü.

Aynı zamanda işaretler de basitleştirildi. Kolay ve hızlı yazmak için resimler öylesine gelişigüzel yapıldı ki, çoğu kere ideogram ile belirtilen şeyle fark edilebilir hiçbir benzerliği olmayan şekiller haline geldi. Nihayet, artık işaretler çizilmiyip, balçığa bastırılan çivi-biçimli sivri uçlu aletlerin bıraktığı izlerle basılmaya başlandı. Bu nedenle Mezopotamya yazısına **cuneiform** (çivi-biçimli) yazı [çivi yazısı] denir. Bu yazının Sümer dilini şimdi anlattığımız biçimde yazmak için Sümerliler'ce bulunduğu besbelli. Fakat şehir nüfusları kozmopolitti ve hiç değilse Akad'da geniş bir Sami öğeyi de barındırıyordu. İ.Ö. 2500'den sonra, en son Sümer yazı işaretleri, Sami krallarının adlarının fonetik olarak yazıya dönüştürülmesi için kullanılıyordu. Çok geçmeden Samiler bu yazıyı, ideogramlar olarak kullandıkları gibi, Sami sözcüklerini okumak için de Sami dillerinden olan Akadca'yı da resmi ve idari belgelerde kullanmaya başladılar.

Bir yazı kadar sayıların da işaretlenmesi gerekliydi. Ortak bir avda öldürülen rengeliklerinin ya da bir köyün sürüsü içindeki koyunların sayısını kaydetmek için bir çetele sopası üzerine atılan çentikler vahşi ve barbar toplulukların bütün ihtiyaçlarını karşılamaya yetiyordu. Uygulaşmış bir toplumun tapınağının büyük sürülerindeki hayvanların sayısını, ya da şehrin tahıl ambarı içindeki şeylerin miktarını hesaplamak için, bu tür bir işaretleme, çekilmez derecede elverişsiz bir yöntem olacaktır. Çetele çomağı üzerine çentik atma ya da

onun yerini alan tablete yüzlerce nokta koyma zahmetinden kurtulmak için, farklı bir işaretleme üzerinde uyuşması gerekir. On sayısının altındaki rakamlar, eski usulle yalnızca eğri tutularak balçık tablete bastırılan bir kamışla yapılan yarı daire biçimindeki izlerle, birden dokuza kadar olan gruplar halinde gösterilmiştir. On sayısı ise başka bir simgeyle, dik tutularak çamura bastırılan bir kamışla yapılan bir tam daire ile gösterildi, 20, bunun gibi iki işaretle ve onun katsayıları da bu şekilde gösterildiler. Bira miktarının ölçülmesinde, başka bir simge, daha geniş bir kamışla yapılan daha geniş bir yarı daire, 60'ı göstermek için kullanılmaya başlandı, fakat en eski tabletlerde tahıl ölçmede bu işaret 100'ün karşılığı olarak kullanıldı. Böylece önceleri, bir [onluk] **desimal** (1, 10, 100, 1000...) ve bir [altmışlık] **seksagesimal** (1, 10, 60, 3600...) işaretleme birlikte kullanılmıştı. Sümer'de desimal sistem bırakıldı ve İ.Ö. 2500'den sonra yalnızca seksagesimal hesaplama sistemi kullanıldı.

Üçte ikiden başka bütün kesirler her zaman payı birli olarak gösteriliyordu; payı birden çok olan kesirler payı birli kesirlerin toplamıyla anlatılırdı; örneğin $3/4$ yerine, $1/2 + 1/4$ yazıyorlardı. Tabii, dördüncü ve üçüncü binyılların pratik aritmetiğinde somut uzunluk ve ağırlık sorunları ele alındığı için, bu çetrefil tutarları kullanmak pek ender olarak gerekiyordu. Bir minanın altıda beşi 50 şekel olarak, bir ölçeğin diğer kesirleri de böyle onun askatı olan birimlerin tamsayılarıyla gösterilecekti.

Uyuşimsal niteliğinden dolayı, yazma ve hesaplama sisteminin sürekliliğini eğitimle sağlanması gereği vardı. Yöneticiler olarak görevlerini yerine getirebilmek için rahipler okumayı ve yazmayı öğrenmek zorundaydılar; bu, tıpkı her çocuğu içinde bulunduğu toplumun konuştuğu dilin seslerini verdiği anlamların öğretilmesinin gereği gibi (bkz. s. 14), rahiplere meslektaşlarının yazı işaretlerine keyfi olarak verdikleri fonetik değerlerin öğretilmesinin gerekli olması demektir. Okullar tapınağın zorunlu bir eklentisi haline geldiler. Elbette, kabul edilmiş uyuşimların standartlaştırılmasına ve sürdürülmesine yardımcı oldular. Jemdet Nasr devirlerinden beri her

tapınakta ve her şehirde aynı ulaşım kabul edilip kullanıldığı için, rahip loncaları, hiç değilse eğitsel görevlerinde "uluslararası" çapta bir işbirliği etmiş olmalıdır.

Zamanımıza kadar gelebilen en eski tabletlerin koleksiyonlarında, hesapların yanında, yazıda kullanılan simgelerin listeleri vardır. Bu listeler ilkin üzerinde birleşilen uyuşimların basit kayıtları olarak konmuş olabilirler; bu gibi bir kayıt onaylanan standartları saptayıp sürdürmek için, başlangıcından itibaren zorunlu olacaktır. Bunlar, kuşkusuz, bundan daha az gerekli olmayan bir iş için, yani okullarda kullanılmak üzere kopya edilmişlerdir. Eski Sülâle zamanlarında bu listeler düzenli sözcükler haline getirildiler. Elbet ilk listeler ideogramların derlemeleri oldukları ve işaretlerin biçimlerini saptadıkları için, bunlar bize doğal ve kullanışlı görünecek bir alfabetik düzenleme olamazdı. Alfabetik bir düzenleme olmaktan çok, sözcükler, birbirine benzer resim işaretlerin bir grupta toplanmış olarak, örneğin (fonetik değeri duk olan) bir vazunun basitleştirilmiş bir resmi ile bu resimden yapılmış değişikliklerle yaratılan diğer sözcükler bir grup meydana getirecek biçimde toplanarak gösterildi. Bunun bir sonucu olarak, yalnızca çeşitli vazo türleri değil, aynı zamanda vazoların içine konan bira ve süt gibi şeyler ve hatta hacim ölçüleri birlikte sınıflandırılacaklardır. Bu ideogram listelerine ek olarak yalnızca telafuz edilen kelimeleri gösteren sözlükler derlenmeye başlanınca da genellikle aynı yol izlendi. Bu listeler, ayrıca özel ve genel isimlerle sınırlandırılmış olup, fiilleri ve sıfatları dışarıda bırakmışlardı. Daha sonra ideogram ve sözcük listeleri, bunların Sami dilindeki (Akadca'daki) karşılıklarını veren bir sü-tunun eklenmesiyle genişletildiler.

Hem devletlerin ve tapınakların ortak çabaları ile yaptırılan anıtsal eserler, hem de din adamları loncalarının ve özel tacirlerin ticari işleri, ağırlık ve uzunluk ölçülerinin standartlaştırılmasını, ortak birimlerin kullanılması için toplumun bu konularda uzlaşmaya varmasını gerektirdi. Ölçme elbette vahşi ve barbar toplumlar için bile gereklidir. Fakat onların basit ihtiyaçları için, doğa tarafından hazır olarak sağlanmış olan somut kıyaslama ölçükleri yeterlidir -bir parmak, karış ya

da kol boyu, bir zerrenin ağırlığı- yetecektir. Örneğin, eğer bir çitçi ambarına dam yapmak için kirişler kesiyorsa, kapatılacak uzunluğu kol boyuyla* ölçebilir ve kolunu kerestelerin üzerinde gerekli uzunluğu ölçmek için kullanabilirdi. Fakat eğer yüzü aşkın işçi bir Sümer tapınağı için kiriş kesiyorlarsa, her işçi kendi kolunu ölçü birimi olarak kullanmışsa, ortaya ciddi güçlükler çıkabilir. İnsanların kolları hep aynı uzunlukta değildir ve kollarının yardımıyla ölçtükleri bazı kirişler tapınağın genişliğinden kısa gelebilecekken, bazı kirişler tapınağın duvarlarından taşacak biçimde uzun olacaktır. Bu nedenle kişisel ya da doğal bir kol boyu yerine, bir örnek uzunluk alarak (bir kıyaslama ölçeği olarak) o işte çalışan bütün işçilerce kabul edilen bir toplumsal kol boyu ya da uygulamalı kol boyu konmalıdır. Bundan sonra, üzerinde uyuşulan ölçek, bireylerin uzuvlarının yerini alacak olan ağaç ya da madeni sopalara üzerine işaretlenmelidir. Elbette uygulamalı kol boyunu, bir altındaki ölçü birimi olan "parmak"ın kolay bir katı (uygulamada beş katı) ve bir üstündeki ölçü birimi olan kamış boyunun da bir askatı (altıda biri) saymak yararlı görülmüştü.

Aynı şekilde, toplumsal amaçlarla tahılların ve öteki maddelerin ölçülmesinde, birbirinden farklı doğal "zerre"lerin ve sahici "küp dolusu"larının yerini uygulamalı standart "zerre" ve "küp dolusu"lar aldı. Yeni uygulamalı ağırlık birimlerinin katları da, tıpkı uzunluk ölçüleri gibi, sayısal olarak aynı basit yolla ilişkilendirildiler; bunlar kazı yapanların sık sık karşılaştıkları demir filizi parçalarından oyulmuş ağırlık ölçüleriyle ("dirhemler"le) temsil ediliyorlardı. Sırası gelmişken şurasını da belirtmeliyim ki, bu tür ölçülerin saptanıp kullanılabilmesinden önce bir terazi icat edilmiş olmalı.

Nihayet, bir şehir nüfusunu örgütlenmiş birliği, zamanın, bir kır köyünde gereksinenden daha doğru olarak bölümlere ayrılmış olmasını gerektirir. Sümerliler günü ve geceyi on ikişer çift saate bölmede (böylece bizim yirmi dört saatlik günümüz üzerinde) anlaşıldı ve bu zaman dilimlerini ölçmek için

* İngilizce metinde "cubit" denmektedir; dirsekten orta parmağın ucuna kadar olan uzaklık. (ç.n.)

bir çeşit güneş saati ve akma ilkesine göre çalışan bir su saati icat ettiler. Fakat, gerçi gözleri gözlemleyerek yıldız yılının uzunluğunu bilen bilgin yazıcılar, hiç değilse daha sonraki yıllarda, astronomik gözlemler düzeltme gereğine işaret ettiği zaman, takvimle mevsimler arasındaki farkı fazladan bir ay ekleyerek kapatmışlarsa da, Sümerliler yıl için bir ay takvimi kullanmakla yetinmişlerdir.

Kesin bilimler, doğrudan doğruya kendilerinin önünde giden toplumsal uzlaşmaların ürünüydü. Bu bilimlere yol açmış olan karmaşık ekonomi, aynı zamanda niceliksel sonuçları önceden söyleyebilecek olan aritmetiği ve geometriyi de gereksemiştir. Sümer yazıcıları sayıların nitelikleriyle sayı olarak ilgili değillerdi, ne de soyut boş uzayı ölçmekle ilgiliydiler (belki bu çeşit bir şeyi kavrayamazlardı bile), hatta tarıma elverişsiz çölün ve ürünsüz denizin ölçülmesiyle de ilgili değildiler. Onlar, tanrının tarlalarını ekmek için ne kadar tohum atılması, bir tapınak duvarı için ne kadar kerpiç ısmarlanması, bir ziggurat ya da bir hendek için ne kadar toprak kazılması gerektiğini, belirlenen zaman içinde işi bitirmek için kaç adama ihtiyaç olacağını -hiç değilse yaklaşık olarak- bilmek ihtiyacındaydılar; alan birimleri bir tahıl ölçeği idi, "hacim" için kullanılan sözlük, harfi harfine alınırsa, "toprak kütlesi" anlamına geliyordu. Renkli kamışların hasır gibi örülmesiyle öylesine kolayca yapılan ve özellikle Jemdet Nasr döneminin resimli vazoları üzerinde yaygın olan dama şekilleri, bizim, bir dikdörtgenin alanının eniyle boyunun çarpılmasıyla bulunabileceği yolunda belirttiğimiz kuralın göze seslenen örnekleriydi. Bir kerpiç yığını, meydana getirdiği şeklin hacmi ile ilgili "formülü" veriyordu.

Sayısal kaydın kendi biçimi, hesaplamanın parmakla sayma yoluyla bilinmeyen en basit kurallarını çizgilerle gösterecekti. Çarpma, art arda bir toplama işleminden ibaretti; "24'ün 4'le çarpımı", "dört tane yirmi dördü topla" demektir. İ.Ö. 1500'den önce, Sümerliler bu tür toplamaların sonuçlarını yazıp, bizim okulda öğrendiğimiz çarpım tabloları düzenlemişlerdir. Hatta 4. bin yılın piktografik tabletlerinde tarlaların alanları en ile boyun çarpılmasıyla hesaplanmıştı. Çok geç-

meden, (pi sayısı dediğimiz) bir dairenin çemberinin çapına oranı, pratik ölçmelerle yaklaşık olarak bulundu. Sümerliler bu konuda yuvarlak bir yaklaşık sayı olan 3'ü kabul ettiler. Bu, elbette tartarak denetleyebilecekleri silindir biçimindeki bir silonun içinde bulunan tahıl miktarını kestirmek ya da birkaç fazlasının önemli olmayacağı bir sütun kaidesine kaç tane tuğla gerektiğini tahmin etmek için yeterince doğru bir sayıydı.

Sümer yazıcılarının kullandıkları aritmetik ve geometre kuralları, modern bilimin niceliksel yasalarının gerçek ön örnekleridir. Bu ilk bilginler dış dünyadaki nesne sınıfları arasında gerçekten gözlemlenmiş ve ölçülmüş ilişkileri genelleştirilmiş bir sayısal ilişkiler biçimine indirgemişlerdir. İnsanlara istenen bir sonucun elde edilmesi için ne yapmaları gerektiğini söylemişlerdir. Bu yasaları bulanların adlarını sormak zahmetine girmemiz gerekmediği açıktır. Bunlar, şehir devriminden etkilenmiş bir toplumun ihtiyaçlarının yol açtığı ve şehir devriminin yarattığı manevi donatımın yardımı ile bulunmuş, besbelli topluma ait ürünlerdir.

Yıldızlar üzerinde yapılan gözlemler, tarımsal işlemlere ne zaman başlanacağını önceden kestirmek bakımından öyle barışılı oldu ki, Sümerliler önceden bilinemeyecek şeyler hakkında da aynı yolla kehanette bulunma ümidine kapıldılar. Bir başka deyişle, astronomi, gök cisimlerinin hareketlerinin izlenmesi yolunda Sümerliler'in kültürel kalıtıcılarının pek de yararsız olmayan çalışmalar yaptıkları astrolojiye [ilmi nüma, yıldız falına] yol açtı.

Şehir devrimi, aynı şekilde standartlaştırmaya, genelleştirmeye ve nicelleştirmeye varan bir başka uyuşmayı kışkırttı, hiç değilse güçlendirdi. Yeni ekonomi, mal ve hizmet değişimini, malların birçok çeşitlerinin ölçülüp "değer" biçilmesi için ortak bir ölçüt istediğine yol açacak kadar artmıştı. Değerin bu uyuşumsal ölçütü, aynı zamanda, bütün hizmetlerin karşılıklarının (yani ücretlerinin) ve satın alınan her eşyanın bedelinin onunla ödenebileceği bir değişim aracı görevi görecekti. Toplumca onay gören ilk değer ölçütü, besbelli, herkesin ihtiyaç duyduğu ve çalışmak ve mal üretmek zorunda olan her-

-Değer - ve Şehir

kesin elde etmek isteyeceği hayati ihtiyaç maddesi olan arpa idi; Eski Sülâle zamanlarında bile ücretler ve kiralar, hâlâ daha çok arpa ile ödeniyordu.

Fakat madenler de -gümüş ve küçük miktarlar için bakır- en kullanışlı değişim aracı ve ölçütü olarak yaygınlıkla benimsenmiş durumdaydı ve Mezopotamya'da iki bin yıl bu durumda kaldı. O zamanlar kullanılan birimler, bir devlet tarafından saflığı ve ağırlığı garantilenmiş sikkeler değildi; bu madenlerin miktarları, her işlemde kabul edilmiş ağırlık ölçülerine uygun olarak tartılıyordu. Bununla birlikte, uyuşumsal bir metal değer ölçütünün kabulü, doğal ekonomi denen bir ekonomiden bir "para ekonomisi"ne geçişe eşdeğer bir olaydır. Doğal ekonomide tek tek mallar birbirleriyle değiş tokuş edilirken, artık şimdi bütün malların fiyatları, şu kadar şekel gümüş ya da şu kadar grup arpa olarak konabilir ve böylece niceliksel olarak birbirlerine oranlanabilir.

Artık, servet, kendileri tüketilen, kullanılan, yararlanılabilen şeyler olan yiyecek maddeleri, köleler ve ticaret malları ile değil, kendisi tüketilmeyen, fakat tüketilebilecek herhangi bir malla ya da yararlı hizmetle değiştirilebilen, genel soyut bir değişim aracı olan "malların malı"na göre hesaplanabilirdi. Bunun bir sonucu olarak, gümüş karşılığında satılacak olan malların "pazar için üretimi", bizzat yapımcılarının istediği ya da onları isteyenlerce ismarlanan ve yapıcısına hemen ve yapıcısının istediği ya da onları isteyenlerce ismarlanan ve yapıcısına hemen ve yapıcısının istediği biçimde bir bedel ödemesi vaat edilen malların üretiminin yerini almaya başlayabilirdi.

Ayrıca, bu yeni genelleştirilmiş servet, servetin ilk biçiminde -tahıl ve sığır biçimindeki servette- doğal olarak bulunan çoğalma ve kendisini yeniden yaratma niteliğine sahipmiş gibi görülür. Tahıl ve çiftlik hayvanları gibi, bu yeni servet de sermaye olarak görülüp bir kazanç -kâr- sağlamak için kullanılabilir. Bunun sonucu olarak herhangi bir borç üzerine faiz yüklenecektir. Mezopotamya toplumunda, Sargon'un günlerinden itibaren gittikçe göze çarpar ve müreffeh bir sınıf haline gelen -geniş ölçüde Sami olan- bir tüccar sınıfı gelişip;

bu fikirleri başarılı bir biçimde uygulama alanına geçirdi. Kaderleri, kendilerinden olmayan ırkların örgütlenişinin çöküşünü tamamlayan yeni bir sınıf yaratmak ve üretim makinasını yağlayan devrimci etkiler yapmaktı. Eski Sülâle devrinin Sümer toplumunda bu çözülme süreci ancak işin başlangıcındaydı. Mezopotamya'nın doğusunda İ.Ö. 700'de bile doğru- dan doğruya Dicle-Fırat deltasının doğusundan Basra Körfezi'ne dökülmekte olan, Kerhe nehrinin aşağı kesiminin vadisindeki Elam, daha küçük çapta olmak üzere Sümer ülkesine benzer koşullara sahipti. Burada, Sus şehrindeki kazılar, Ur ya da Ereğ'tekinden daha az açık olmakla birlikte, şehir devriminin birbirini izleyen aşamalarını ortaya koymaktadır. Uruk döneminin sonuna kadar olan aşamalar, yukarıda anlatılan aşamalara kesin paralellikler gösterir. O kadar ki, seramiklerdeki ve mühür desenlerindeki benzerlikler şaşırtıcıdır. Hatta şehir devriminin en yüksek noktaya ulaştığının işareti olan ön-Elamca denen balçık tabletlere yazılmış piktografik işaretlerde, gerçi sayılar yalnızca desimal (ondalık) sisteme göre yazılmışsa da, Uruk ve Jemde Nasr tabletlerinin Sümer yazı- ları ile birçok ortak uyulaşımalar görülür. Hiç kuşkusuz, Elam uygarlığı yalnızca Sümer uygarlığı ile aynı öğelere dayan- makla kalmıyordu, ayrıca tıpkı onun gibi örgütlenmişti.

Sonradan Elam ve Sümer birbirlerinden farklı çizgilerde geliştiler, daha doğrusu Elam Eski Sülâle çağının gelişmesi- ne katılmadı. Böylece ön-Elam piktografik yazısı, kendiliğinden bizim okuyabileceğimiz bir yazı biçimine dönemedi. Üçüncü bin yılın sonunda, yerel dili yazmak üzere gerekli de- ğişiklikler yapılmış gelişkin çivi yazısı kolayca onun yerine benimsendi. Bu ara devirde Elam hakkındaki bilgimiz dolaylı ve bölük pörçük edinilmiş bir bilgidir.

Sus, etkin bir askeri güç ve ticaret merkezi olarak kalmış- tır. Elamlılar başarıyla Sümer'e ve Akad'a saldırdılar ve ülke- lerini İran'daki Silk'e (bkz. s. 88) kadar içerilere doğru geniş- lettiler. Ticaret alanları Mezopotamya kadar Hindistan'a da ulaştı. Fakat sonunda Elam, tıpkı İ.Ö. 2100'lerden İ.Ö. 2000'e kadar olduğu gibi, Mezopotamya ekonomik sisteminin ve kül- türünün bir eyaleti haline geldi, hatta siyasi bakımdan Ur'da-

ki Üçüncü Sümer Hanedanı İmparatorluğu'nun haraç ödeyen bir uyruğu oldu.

Yazarın notu: Her ne kadar genel tabloyu etkilememek- te, uzman olmayan okuyucunun tasalanmasını gerektirme- mekteyse de, öğrenciler, bu kitap yazıldıktan sonraki yıllarda, İ.Ö. 2350'den (Agade kralı Sargon'un başa geçiş tarihinden) önceki Mezopotamya tarihlerinin küçültülmesinin moda oldu- ğunu bilmelidir. Böylece İ.Ö. 3000 yerine İ.Ö. 2500 tarihini koyabilir ve 4. ve 5. bölümlerde buna uygun düzeltmeler ya- pabilirler. (Haziran 1957)

